247sk25

२५

मोक्षः

प्रस्तावना

धर्मः अर्थः कामः मोक्षश्चेति चत्वारः पुरुषार्थाः सन्ति। तेषु मोक्षः भवति परमपुरुषार्थः। मोक्षः नित्यः अस्ति इत्यतः एव स परमपुरुषार्थः। मोक्षम् उद्दिश्य एव अद्वैतवेदान्तशास्त्रेण आत्मस्वरूपम् ब्रह्म बोध्यते, साधनानि च विधीयन्ते। साधनानां यथायथम् अनुष्ठानं यः करोति स एव मोक्षाख्यम् फलम् अवाप्नोति। मोक्षः कः, मोक्षप्राप्तिम् प्रति वेदान्तशास्त्रे बोधितानि साधनानि च कानि इति अत्र पाठे विशिष्य विचार्यते।

उद्देश्यानि

अमुम् पाठम् पठित्वा भवान् –

- अद्वैतवेदान्तशास्त्रस्य किम् प्रयोजनम् इति ज्ञातुम् प्रभवेत्।
- अद्वैतवेदान्तमते मोक्षस्वरूपं किम् इति ज्ञातुम् प्रभवेत्।
- मोक्षः कथं नित्यः इति अवगन्तुं शक्नुयात्।
- अद्वैतवेदान्तदर्शने "ज्ञानेन एव मोक्षः भवति" इति सिद्धान्तस्य स्वीकारे किं कारणम् इति ज्ञातुम् शक्नुयात्।
- मोक्षस्य साक्षात्साधनम् ब्रह्मज्ञानम् एव इति ज्ञातुम् प्रभवेत्।
- ब्रह्मज्ञानव्यतिरिक्तानि मोक्षसाधनानि किमर्थानि इति ज्ञातुम् प्रभवेत्।
- ब्रह्मज्ञानस्य उत्पत्तिम् प्रति साधनानि कानि इति ज्ञातुम् प्रभवेत्।

२५.१ वेदान्तशास्त्रं किमर्थम् अध्येतव्यम्।

साधनचतुष्टयं यस्य विद्यते स एव जनः वेदान्तशास्त्रे अधिकारी इति पूर्वमेव अस्माभिः ज्ञातम्। स एव वेदान्तशास्त्रस्य तात्पर्यम् अवगन्तुम् पारयति इत्यर्थः। साधनचतुष्टयसम्पन्नः जनः यदा वेदान्तशास्त्रं शृणोति तदा स वेदान्तवाक्यानां तात्पर्यभूतम् ब्रह्म साक्षात्करोति। तस्य मनसि ब्रह्मविद्या उदेति इत्यर्थः। ब्रह्मविद्यया च मोक्षः भवति। एवञ्च साधनचतुष्टयवान् साधकः वेदान्तशास्त्रश्रवणेन अन्ते मोक्षम् एव प्राप्नोति। अतः अयम् मोक्षः भवति वेदान्तशास्त्रस्य प्रयोजनम्। आत्यन्तिकतया सर्वविधस्यापि दुःखस्य निवृत्तिः परमानन्दस्य प्राप्तिश्च मोक्षः इति पदेन उच्यते।

वेदान्तशास्त्रम् उपनिषदां मीमांसा अस्ति। उपनिषद् एव वेदान्तः इति कथ्यते। मीमांसा इत्यस्य विचारः इत्यर्थः। वेदान्तशास्त्रे आचार्याः उपनिषदां तात्पर्यविषये मीमांसां कुर्वन्ति। आचार्यैः किम् उद्दिश्य उपनिषत्तात्पर्यमीमांसा क्रियते ? "साधनचतुष्टयसम्पन्नः इदं शास्त्रम् अधीत्य उपनिषदां तात्पर्यम् अवगच्छेत्" इति उद्देश्येन वेदान्ताचार्याः उपनिषन्मीमांसां कुर्वन्ति। किम् प्रयोजनम् उद्दिश्य साधनचतुष्टयसम्पन्नः जनः उपनिषदां तात्पर्यम् अवगन्तुम् इच्छति? उच्यते – स मोक्षाख्यम् प्रयोजनम् उद्दिश्य उपनिषदां तात्पर्यम् अवगन्तुम् इच्छति इति।

तथा हि, साधनचतुष्टयसम्पन्नः जनः मुमुक्षुः वर्तते। स मोक्षम् इच्छति इत्यर्थः। यः बद्धः अस्ति सः "अहम् बद्धः अस्मि" इति ज्ञात्वा तस्मात् बन्धनात् स्वस्य मोक्षम् इच्छेत्। साधनचतुष्टयसम्पन्नः जनः संसाररूपात् बन्धनात् मोक्षम् इच्छति। यस्मात् सः संसारात् मोक्षम् अभिलषति तस्मात् सः संसारस्य विषये पूर्वमेव जानाति। जन्ममरणादिचक्रमेव संसारः इति कथ्यते। अयं दुःखमयः अस्ति। आत्मनः स्वरूपविषये यत् अज्ञानं तेन संसारः सञ्जायते। नित्यसुखात्मकम् ब्रह्म एव आत्मनः स्वरूपम् इति उपनिषत्सु बोधितम् अस्ति। आत्मा ब्रह्म एव इति स्वयम् अनुभूय महात्मानः अपि तत् अस्मभ्यम् बोधयन्ति। अयम् आत्मब्रह्मणोः अभेदः अथवा आत्मनः अद्वैतं वयं तु न जानीमः। अतः अस्माकम् आत्मस्वरूपविषये अथवा ब्रह्मविषये अथवा अद्वैतविषये अज्ञानम् अस्ति। अस्मात् अज्ञानात् एव दुःखम् अनुभवामः।

अज्ञानात् दुःखं कथम् भवति? उच्यते – सर्वम् इदं जगत् वस्तुतः आत्मस्वरूपम् ब्रह्म एव। ब्रह्म एव जगद्रूपेण दृश्यते। अस्माकम् आत्मस्वरूपात् भिन्नः कोऽपि जनः नास्ति, भिन्नं किमपि वस्तु नास्ति। इदं ज्ञानम् एव अद्वैतदर्शनम्। उपनिषत् इदम् अद्वैतम् बोधयति। किन्तु वयम् अद्वैतं न जानीमः। अस्मात् अज्ञानात् वयं द्वैतम् अनुभवामः। किम् इदं द्वैतम् ? "अहं त्वम्, इदं तत्, अत्र तत्र, इदानीं तदानीम्, अन्तः बहिः, अयं लोकः परलोकः, जीवः जगदीश्वरः" इत्यादिरूपेण अस्माभिः यत् अनुभूयते तदेव द्वैतम्। अखिलम् अपि जगत् द्वैतम् एव। अस्मात् द्वैतात् कामः, लोभः, मोहः, भयम्, दुःखम् इत्यादिकं जायते। कामेन वयं विषयोपभोगेषु प्रवर्तामहे। भयादिना वयं विषयेभ्यो निवर्तामहे। प्रवृत्तिरूपं निवृत्तिरूपञ्च सर्वं कर्म इति उच्यते। साधुकर्मणा पुण्यं जायते, असाधुकर्मणा च पापम्। कर्मभिः सञ्चितस्य पुण्यस्य पापस्य च उपभोगाय वयं शरीरात् शरीरान्तरम् प्रति गच्छामः। एवम् जन्म, जरा, मरणम् इत्यादिरूपः संसारः सञ्जायते। संसारे वयं महत् दुःखम् अनुभवामः। अस्य संसारदुःखस्य हेतुः अस्ति अविद्या, कामः, कर्म इति त्रितयम्। संसारस्य हेतुः कर्म, तस्य हेतुः कामः, तस्य च हेतुः अविद्या अथवा अज्ञानम्। एवम् अज्ञानेन संसाराख्यं दुःखम् भवति।

संसारदुःखस्य मूलं कारणम् इदम् अज्ञानम् भवति आत्मस्वरूपविषयकम्। तत् कस्मात् ? आत्मस्वरूपस्य अद्वैतस्य विषये अस्माकं ज्ञानं नास्ति इति कारणात् खलु संसारदुःखं जातम्। तस्मात् आत्मस्वरूपविषयकात् अज्ञानात् एव संसारः जातः इति अवगम्यते। आत्मस्वरूपस्य ज्ञानेन तत् अज्ञानं निवर्तते। अतः संसारस्य निवृत्तिः आत्मस्वरूपस्य ज्ञानेन भवति। संसारनिवृत्तिः एव मोक्षः इति उच्यते। तस्मात् यः मोक्षम् इच्छति सः आत्मस्वरूपं जानीयात्। आत्मनः स्वरूपं यत् ब्रह्म तत् उपनिषत्सु एव तात्पर्यतः बोधितम् अस्ति। अत एव साधनचतुष्टयसम्पन्नः नरः उपनिषदां तात्पर्यम् अवगन्तुम् इच्छति।

तस्य तात्पर्यस्य सुखेन अवगमनार्थम् एव उत्तरमीमांसाख्यं वेदान्तशास्त्रम् आचार्यैः प्रवर्तितम्। मीमांसया उपनिषदां तात्पर्यभूतम् ब्रह्म यदा साधकेन ज्ञायते तदा स मोक्षं लभते। तस्मात् मोक्षम् उद्दिश्य साधकैः उपनिषन्मीमांसारूपस्य वेदान्तशास्त्रस्य अध्ययनं कर्तव्यम्।

पाठगतप्रश्नाः-१

अत्र केचन पाठगताः प्रश्नाः प्रदीयन्ते।

१. संसारः कः, तस्य किं कारणम्।

२. संसारस्य निवृत्तिः कथम् भवति।

३. वेदान्तशास्त्रं किमर्थम् प्रवृत्तम्।

४. साधनचतुष्टयसम्पन्नः एव वेदान्तशास्त्रे अधिकारी इति कस्मात् उच्यते।

२५.२ मोक्षस्वरूपम्

साधनचतुष्टयसम्पन्नः साधकः वेदान्तशास्त्राध्ययनेन उपनिषदां तात्पर्यविचारं कृत्वा ब्रह्मविद्यया मोक्षं लभते इति अवगतम्। कोऽयम् मोक्षः? मोक्षः इति नित्यस्य निरतिशयस्य आनन्दस्य संज्ञा।

संसारे सर्वेऽपि जन्तवः आनन्दमेव वाञ्छन्ति। कोऽपि प्राणी दुःखं नेच्छति। अतः एव दुःखस्य परिहाराय सुखस्य प्राप्त्यै च प्राणिनः यतन्ते। यतमानेषु तेषु केचन पुण्यकर्मभिः विषयसुखम् प्राप्नुवन्ति। किन्तु कर्मभिः सम्पादितं तत् सुखम् अनित्यं सातिशयञ्च भवति। यावत्कालम् पुण्यकर्मणाम् फलं तिष्ठति तावत्कालमेव वैषयिकं सुखं लभ्यते। पुण्यकर्मफले क्षीणे सति तत् सुखं नश्यति, दुःखञ्च पुनः आगच्छति। तस्मात् पुण्यकर्मभिः लब्धं वैषयिकं सुखम् अनित्यम्। किञ्च तत् सुखम् अत्युत्कृष्टं नास्ति। पुण्यकर्म यावद् उत्कृष्टम् भवति तावत् ततो जायमानं वैषयिकसुखमपि उत्कृष्टम् भवति। मनुष्यलोके यत् सुखं ततोऽपि उत्कर्षः अथवा अतिशयः गन्धर्वलोकगतस्य सुखस्य विद्यते। ततोऽपि अतिशयः स्वर्गलोके लभ्यस्य सुखस्य वर्तते। ततोऽप्यतिशयः वैकुण्ठलोके लभ्यमानस्य सुखस्य अस्ति। तस्मात् पुण्यकर्मभिः प्राप्यं सुखं सातिशयम् अपि भवति।

कर्मभिः प्राप्यं सुखं कस्मात् कारणात् अनित्यं सातिशयञ्च भवति। अस्य प्रश्नस्य समाधानम् इदम् – कर्मभिः उपलभ्यमानं सुखं वैषयिकमस्ति इति। वैषयिकम् इत्यस्य विषयसम्बद्धम् इत्यर्थः। विषयाः इत्यस्य आत्मभिन्नाः पदार्थाः इत्यर्थः। आत्मा तु न कदापि विषयः। स सर्वदा विषयी एव। आत्मना एव सर्वेऽपि पदार्थाः विषयीक्रियन्ते अथवा ज्ञायन्ते। तस्मात् आत्मा विषयी, आत्मभिन्नाः सर्वेऽपि पदार्थाः तस्य विषयाः। विषयी आत्मा एव वस्तुतः सर्वस्यापि सुखस्य मूलम्। नित्यं निरतिशयञ्च सुखमेव वस्तुतः आत्मा इत्युच्यते। अतः एव उपनिषदः आत्मानम् आनन्दस्वरूपं वदन्ति। आत्मनि एव सर्वं सुखं निहितं चेदपि आत्मभिन्नेषु पदार्थेषु विषयेषु सुखम् अस्ति इति चिन्तयन्तः लोके जीवाः

भ्रान्ताः। सुखस्वरूपस्य आत्मनः ज्ञानं तेषां नास्ति इति कारणाद् एव ते एवं व्यवहरन्ति। तस्मात् यः नित्यं निरतिशयञ्च आनन्दम् प्राप्तुम् इच्छति सः आत्मानं जानीयात्। आत्मज्ञानेन च आत्मस्वरूपं नित्यनिरतिशयसुखम् अनुभवितुं शक्यते। अस्मिन् सुखे दुःखस्य लवलेशोऽपि नास्ति। जन्मजरामरणादिरूपे संसारे उपलभ्यमानं सुखम् अनित्यं सातिशयञ्च अस्ति, पुनः दुःखमिश्रितञ्च विद्यते। स संसारः नित्ये निरतिशये च सुखे प्राप्ते निवृत्तः भवति। एवम् आत्मज्ञानद्वारा आत्मस्वरूपस्य नित्यनिरतिशयसुखस्य प्राप्तिः संसारस्य निवृत्तिश्च अद्वैतवेदान्तशास्त्रे मोक्षः इति मुक्तिः इति वा प्रोच्यते। अयम् मोक्षः एव वेदान्तशास्त्रस्य प्रयोजनम्।

(चित्रम् – साधनचतुष्टयसम्पन्नः साधकः वेदान्तशास्त्रम् गुरुमुखात् अधीते। ब्रह्मविचारं करोति। ततः ब्रह्मविद्यं लभते। मुक्तश्च भवति)

पाठगतप्रश्नाः-२

अत्र केचन पाठगताः प्रश्नाः प्रदीयन्ते।

५. मोक्षः कः।

६. वैषयिकानन्दात् आत्मस्वरूपानन्दस्य कः भेदः।

७. मोक्षः कथम् प्राप्यते।

२५.३ निवृत्तस्य निवृत्तिः, प्राप्तस्य प्राप्तिः

अस्माकम् आत्मा सर्वदा ब्रह्म एव इत्यतः वयं वस्तुतः सदा संसारात् मुक्ताः एव भवामः। तस्मात् वस्तुतः संसारः अस्माकं सदा निवृत्तः एव वर्तते, नित्यनिरतिशयः ब्रह्मानन्दश्च सर्वदा प्राप्तः एव वर्तते। तथापि आत्मस्वरूपविषयिण्या भ्रान्त्या संसारः निवृत्तः एव, ब्रह्मानन्दश्च प्राप्तः एव इति वयं न जानीमः। यदा ब्रह्मविद्यया सा भ्रान्तिः अपगच्छति तदा निवृत्तः एव संसारः निवर्तते इव, प्राप्तः एव ब्रह्मानन्दः प्राप्यते इव च अनुभूयते। एवञ्च यदा मोक्षः यदा भवति तदा निवृत्तस्य एव संसारदुःखस्य निवृत्तिः भवति, प्राप्तस्य एव परमानन्दस्य प्राप्तिश्च भवति।

अत्र कश्चन संशयः समुदेति – कथं निवृत्तस्य निवृत्तिः, प्राप्तस्य प्राप्तिश्च सम्भवति इति। उच्यते – निवृत्तस्य निवृत्तिः रज्जुसर्पन्यायेन सम्भवति, प्राप्तस्य प्राप्तिश्च कण्ठचामीकरन्यायेन सम्भवति इति।

तथा हि क्वचित् मार्गे एका रज्जुः पतिता आसीत्। सायङ्कालस्य मन्दान्धकारः। कश्चन वृद्धः आपणात् गृहम् प्रत्यागच्छन् तां रज्जुं दूरात् दृष्ट्वा सर्पम् अमन्यत। अरे अयं सर्पः इति आक्रोशन् सः अत्यन्तम् भीत्या ततोऽपि दूरं गत्वा स्थितवान्। तस्य शरीरे स्वेदः समुत्पन्नः। कम्पनम् अपि आरब्धम्। तदा कश्चित् बालकः तत्र समागतः। सः किञ्चित् पूर्वं तेन मार्गेण क्रीडाङ्गणं गच्छन् तत्र रज्जुं दृष्टवान्

आसीत्। तस्मात् अधुना अन्धकारेऽपि तत्र रज्जुरेव अस्तीति स जानाति स्म। भयाक्रान्तं वृद्धं दृष्ट्वा बालकः अपृच्छत् – भवान् केन हेतुना भीत्या एवं कम्पते इति। वृद्धः रज्जुं दर्शयन् अवदत् – भोः कुमार, तत्र पश्य, अतिघोरः विषधरः कश्चन सर्पः मम मृत्युरिव तत्र शेते इति। इदं श्रुत्वा बालकः हसन् प्रीत्या वृद्धस्य हस्तं गृहीत्वा तं रज्जोः निकटम् आनीय उक्तवान् – पश्यतु भवान्, अयं न सर्पः, अपि तु इयं रज्जुः इति। एकाग्रतया किञ्चित्कालम् अवलोक्य वृद्धः सा रज्जुरेवेति निश्चित्य बालकम् अवदत् – अधुना मम शान्तिः जाता, स सर्पः निवृत्तः इति। वस्तुतः सर्पः पूर्वमेव निवृत्तः आसीत्। तथापि स अनिवृत्तः इति भ्रान्तिः आसीत् वृद्धस्य। रज्जुज्ञानेन यदा सा भ्रान्तिः अपगता तदा निवृत्तस्य एव सर्पस्य निवृत्तिः जाता। अयं दृष्टान्तः रज्जुसर्पन्यायः इत्युच्यते। रज्जुसर्पन्यायात् इदं सिद्ध्यति – निवृत्तस्य अपि निवृत्तिः सम्भवति इति। तस्मात् ब्रह्मविद्यया यदा ब्रह्मविषयिणी अविद्या अपगच्छति तदा निवृत्तस्य एव संसारदुःखस्य निवृत्तिः सञ्जायते।

चामीकर (कण्ठहारः) इति नाम्ना कण्ठे परिधीयमानं किमपि सुवर्णनिर्मितम् आभरणं विद्यते। एकदा काचन महिला उत्सवं द्रष्टुं गच्छामि इति निश्चित्य वेषाभूषादिभिः आत्मानम् अलङ्कर्तुम् प्रवृत्ता। सुवर्णाभरणानाम् पेटिकां यदा उद्घाटितवती तदा सा तत्र अतिमूल्यवन्तं चामीकरं न अपश्यत्। खेदेन सा आक्रोशं कर्तुम् आरब्धवती। हा हन्त, मम चामीकरः कुत्र गतः इत्येवम् उच्चैः विलपन्ती सा गृहस्य अन्तः बहिश्च सर्वत्र चामीकरस्य अन्वेषणे व्यग्रा जाता। गृहस्य पुरस्तात् अङ्गणे यदा सा चामीकरान्वेषणे निरता तदा विद्यालयात् गृहम् प्रत्यागच्छन् कश्चन बालकः तस्याः विलापं श्रुत्वा समीपम् आगतवान्। सः ताम् अपृच्छत् – भवती एवं विलपन्ती किं वस्तु अन्विषति इति। सा महिला नष्टस्य चामीकरस्य विषये तम् अवदत्। तदा स बालकः मृदु हसन् अङ्गुल्या महिलायाः कण्ठं निर्दिशन् ताम् अवोचत् – अयि भद्रे, स चामीकरः भवत्याः कण्ठे एव विराजते खलु इति। आश्चर्येण महिला स्वस्य कण्ठं स्पृष्ट्वा चामीकरं तत्रैव अनुभूतवती। सा आनन्देन बालकाय मिष्टान्नं दत्त्वा उक्तवती – तव वचनेन अहम् मम नष्टं चामीकरम् पुनः प्राप्तवती इति। वस्तुतस्तु चामीकरः सर्वदाऽपि महिलायाः कण्ठे एव विराजते स्म। तस्मात् सदा प्राप्तः एव आसीत् स चामीकरः। भ्रमेण सा तम् अप्राप्तम् अमन्यत। यदा ज्ञानेन भ्रान्तिः अपगता तदा प्राप्तस्य एव चामीकरस्य प्राप्तिः जाता। अयं दृष्टान्तः कण्ठचामीकरन्यायः इत्युच्यते। कण्ठचामीकरन्यायात् इदं सिद्ध्यति – प्राप्तस्य अपि प्राप्तिः सम्भवति इति। तस्मात् यदा ब्रह्मज्ञानेन ब्रह्मविषयकम् अज्ञानम् अपगच्छति तदा प्राप्तः एव परमानन्दः प्राप्यते।

आत्यन्तिकतया संसारदुःखस्य निवृत्तिः, परमानन्दस्य प्राप्तिश्च मोक्षः इत्युच्यते। रज्जुसर्पन्यायेन निवृत्तस्य एव निवृत्तिः, कण्ठचामीकरन्यायेन प्राप्तस्य एव प्राप्तिश्च मोक्षे भवति इत्यतः मोक्षः नित्यः इति अवगम्यते।

पाठगतप्रश्नाः-३

अत्र केचन पाठगताः प्रश्नाः प्रदीयन्ते।

८. निवृत्तस्य अपि निवृत्तिः सम्भवतीति दृष्टान्तमुखेन प्रदर्श्यताम् (अथवा रज्जुसर्पन्यायः विव्रियताम्)।

९. प्राप्तस्य अपि प्राप्तिः सम्भवतीति दृष्टान्तमुखेन प्रदर्श्यताम् (अथवा कण्ठचामीकरन्यायः विव्रियताम्)।

१०. मोक्षः नित्यः इति कथम् अवगम्यते।

११. मोक्षः नित्यश्चेत् वयं कथम् बद्धाः स्मः।

२५.४ मोक्षस्य साक्षात्साधनं ज्ञानम् एव

मोक्षः नित्यः इति अस्माभिः अवगतम्। नित्यः इति कारणात् मोक्षः ज्ञानेन एव भवितुम् अर्हति। आत्मनः स्वरूपम् ब्रह्म एव इति ज्ञानम् अस्माकं नास्ति इति कारणात् खलु वयं जननमरणचक्रे संसारे बद्धाः स्मः। वस्तुतस्तु अस्माकं सर्वेषाम् आत्मा सर्वदा ब्रह्म एव। अतः एव वस्तुतः वयम् मुक्ताः स्मः। तथापि तादृशं ज्ञानम् अस्माकं नास्ति इत्यत एव वयम् बद्धाः। तस्मात् मुक्तिः नित्या, सा अज्ञानेन आच्छादिता। आत्मा ब्रह्मैव इति ज्ञानं यदा लभामहे तदा तत् अज्ञानं नश्यति, वयम् अस्माकं नित्यमुक्तस्वभावताम् अनुभवामश्च। तस्मात् ब्रह्मज्ञानेन अथवा ब्रह्मविद्यया एव मोक्षः सिद्ध्यति।

ब्रह्मविद्यया जायमाना अविद्यानिवृत्तिः परमानन्दप्राप्तिश्च मोक्षः इत्युच्यते। यस्मात् ब्रह्मज्ञानेन एव मोक्षः भवति तस्मात् ब्रह्मज्ञानम् एव मोक्षस्य साक्षात्साधनम्।

अतः एव श्रीशङ्करभगवत्पादाः विवेकचूडामणौ वदन्ति – आत्मैक्यबोधेन विना विमुक्तिर्न लभ्यते जन्मशतान्तरेऽपि इति। आत्मा एकः अद्वैतः इति यः बोधः स एव आत्मैक्यबोधः। स एव ब्रह्मविद्या। अनया विद्यया विना मुक्तिः शतशः जन्मसु अपि न लभ्यते इत्यर्थः।

ज्ञानेन एव मोक्षः भवति इति अद्वैतवेदान्तदर्शनस्य आचार्याः अस्मान् पुनः पुनः स्मारयन्ति। मुमुक्षुणा तस्माद् आत्मज्ञानमेव सम्पादनीयम्। आत्मनः यथार्थं स्वरूपम् ब्रह्म उपनिषत्सु बोधितं विद्यते। तस्माद् आत्मज्ञानाय उपनिषदर्थः ज्ञेयः। तमर्थं निर्णेतुम् उपनिषन्मीमांसारूपम् अद्वैतवेदान्तशास्त्रम् प्रवृत्तम्। सच्चिदानन्दस्वरूपम् ब्रह्म एव आत्मनः वास्तविकं स्वरूपमिति उपनिषद्व्याख्यानद्वारा वेदान्तशास्त्रे आचार्यैः निर्णीतम्। तस्माद् ब्रह्मविद्यया हि मोक्षः भवति। ब्रह्म एवास्माकं सर्वेषाम् आत्मा। अतः ब्रह्मविद्यया वयम् अस्माकम् आत्मनः स्वरूपमेव ज्ञास्यामः। आत्मस्वरूपस्य ब्रह्मणः ज्ञानेनैव ब्रह्माभिन्नं नित्यं निरतिशयम् आनन्दं लप्स्यामहे। ब्रह्मस्वरूपभूतः अयम् आनन्दः निखिलदुःखविवर्जितः। तस्माद् ब्रह्मानन्दे लब्धे दुःखमयः संसारः नश्यति। एवञ्च यदा अस्माभिः ब्रह्मविद्या प्राप्यते तदा वयं निवृत्तनिखिलदुःखम् आत्मानन्दम् अनुभवामः, संसाराख्यात् जन्ममरणचक्रात् चिराय मुक्ताश्च भवामः।

पाठगतप्रश्नाः-३

अत्र केचन पाठगताः प्रश्नाः प्रदीयन्ते।

१२. ज्ञानेन एव मोक्षः भवतीति कस्मात् उच्यते।

१३. मुमुक्षुणा ज्ञानं कुतः लब्धुं शक्यते।

१४. ज्ञानेन यः मुक्तः स किम् अनुभवति।

२५.५ ज्ञानातिरिक्तानि मोक्षसाधनानि किमर्थानि

ब्रह्मज्ञानातिरिक्तानि अपि बहुविधानि मोक्षसाधनानि कर्मयोगादीनि शास्त्रेषु श्रूयन्ते। तानि ब्रह्मज्ञानोत्पत्त्यर्थानि भवन्ति।

यत् वस्तु सर्वदा प्राप्तम् एव वर्तते तस्य प्राप्त्यै किमपि कर्तव्यं नास्ति। नित्यप्राप्तस्य वस्तुनः विषये इदं वस्तु मम नास्ति, प्रयत्नेन इदम् मया प्राप्तव्यम् इति यः भ्रमः तस्य निवारणं केवलं ज्ञानेन एव भवति। प्राप्तेऽपि अप्राप्तिरूपायाः भ्रान्त्याः निवर्तकं हि ज्ञानम्। तस्मात् साध्यं यदा सर्वदा साधकस्य सिद्धमेव वर्तते तदा तस्य अप्राप्तिः साध्यविषयकेण अज्ञानेन एव स्यात्, पुनः प्राप्तिश्च ज्ञानेन भवति। आत्मा कालत्रयेऽपि ब्रह्म एव इत्यतः मोक्षः सर्वेषाम् प्राणिनां वस्तुतः सिद्धःएव अस्ति। तथापि ब्रह्मविषयकाज्ञानकारणात् अहं न मुक्तः, अपि तु संसारे बद्धः एव इति चिन्त्यते जीवेन। अतः ब्रह्मज्ञानेन एव संसारात् मुक्तिः भवति। सर्वेषाम् आत्मत्वेन नित्यसिद्धस्य ब्रह्मणः ज्ञानम् एव अस्माभिः ब्रह्मविद्या अखण्डाकारवृत्तिः ब्रह्मानुभवः इत्यादिशब्दैः अपि उच्यते। एवञ्च मोक्षः ब्रह्मविद्याम् एव अपेक्षते, न तु कर्मोपासनायोगसमाध्यादिकम्। एवं यदि ब्रह्मविद्यया एव मोक्षः भवति तर्हि मोक्षस्य उपायः अथवा साधनम् ब्रह्मविद्या एव केवलं स्यात्। कर्मयोगः, भक्तियोगः, इन्द्रियनिग्रहः, ध्यानम् इत्यादीनि मोक्षसाधनानि न स्युः। ततश्च कर्मादीनाम् अत्यन्तम् अनुपयोगिता एव अध्यात्ममार्गे प्राप्ता। किन्तु एवं न भवति। कर्मयोगादीनि श्रवणमनननिदिध्यासनपर्यन्तानि मोक्षस्य साधनानि भवन्ति इति वेदान्तशास्त्रे आचार्यैः उपदिष्टम् अस्ति। तस्मात् संशयः – ब्रह्मज्ञानातिरिक्तानि कर्मयोगादीनि साधनानि कथम् मोक्षसाधनानि भवन्ति इति।

उच्यते – संसारकारणस्य अज्ञानस्य निवारकम् ब्रह्मज्ञानमेव भवति चेदपि तस्य ब्रह्मज्ञानस्य उत्पत्त्यर्थम् अन्यानि साधनानि आवश्यकानि सन्ति। तथा हि, ब्रह्मविद्या अथवा अखण्डाकारवृत्तिः कलुषिते अन्तःकरणे न उदेति। शुद्धम् एव अन्तःकरणं तत्र सर्वदा प्रतिबिम्बितस्य ब्रह्मणः अनुभवे समर्थम् भवति। बहिर्मुखता, कर्मवासनाः, कामः, क्रोधः, लोभः इत्यादिभिः मलैः अस्माकम् अन्तःकरणं कलुषितं विद्यते। एषाम् मलानां निवारणाय कर्मयोगः, उपासनम् इत्यादीनि साधनानि आवश्यकानि। कर्मयोगादिसाधनैः शुद्धान्तःकरणः यः साधकः स एव गुरूपदिष्टस्य वेदान्तवाक्यस्य तात्पर्यं विजानाति। कर्मयोगादीनां साधनानां निरन्तरानुष्ठानेन शुद्धे अन्तःकरणे ब्रह्मविद्या गुरूपदिष्टानाम्

ब्रह्मबोधकवेदान्तवाक्यानां श्रवणमनननिदिध्यासनैः समुत्पद्यते। अयम् ब्रह्मानुभवः एव ब्रह्मविद्या अथवा अखण्डाकारवृत्तिः इति उच्यते। एवञ्च शास्त्रे प्रोक्तानाम् ब्रह्मज्ञानातिरिक्तानां सर्वेषामपि साधनानाम् प्रयोजनम् एतावदेव – मोक्षसम्पादिकायाः ब्रह्मविद्याख्यायाः प्रमाणवृत्तेः आश्रयभूतं यत् अन्तःकरणं तत्र स्थितानाम् मलानां निवर्तनपूर्वकम् ब्रह्मविद्योत्पादनम् इति। अतः ब्रह्मज्ञानातिरिक्तानि सर्वाणि अपि मोक्षसाधनानि ब्रह्मज्ञानोत्पत्त्यर्थानि भवन्ति इति सिद्धम्।

वास्तविकम् मोक्षसाधनम् ब्रह्मविद्या एवेति निःशङ्कं निश्चितमस्ति इत्यतः ब्रह्मविद्या एव मोक्षः इति ब्रह्मविद्यायाः स्तुतिं कुर्वन्ति आचार्याः। तस्मात् मोक्षरूपायाः ब्रह्मविद्यायाः यानि साधनानि तानि अपि मोक्षसाधनानि एव इति युक्तम्। शास्त्रे प्रायः मोक्षसाधनम् इति शब्देन ब्रह्मविद्यायाः उत्पत्त्यै यानि साधनानि अपेक्षितानि तानि निर्दिश्यन्ते। तस्मात् यत्र विशेषतया मोक्षसाधनानां विचारः कर्तव्यः भवति तत्र वयम् ब्रह्मविद्यायाः उत्पत्त्यर्थकानि यानि साधनानि कर्मयोगादीनि भवन्ति तानि एव विचारयामः।

पाठगतप्रश्नाः-४

अत्र केचन पाठगताः प्रश्नाः प्रदीयन्ते।

१५. मोक्षस्य साक्षात्साधनं किम्।

१६. ब्रह्मज्ञानातिरिक्तानि साधनानि किमर्थानि।

२५.६ ज्ञानोत्पत्तेः साधनानि तेषां त्रैविध्यं च

ब्रह्मज्ञानेन एव मोक्षः भवति इति सिद्धमेव वर्तते। अतः मोक्षसाधननानां विचारे अद्वैतवेदान्तशास्त्रे प्रायः ब्रह्मज्ञानस्य उत्पत्तिम् प्रति यानि साधनानि सन्ति तानि एव आलोच्यन्ते।

यानि ब्रह्मविद्योत्पत्तिसाधनानि मोक्षसाधनानि तानि त्रिविधानि भवन्ति। तानि यथा अन्तरङ्गसाधनानि, सहकारिसाधनानि, परम्परासाधनानि चेति।

येन करणेन किमपि साध्यते तदेव साधनम् इत्युच्यते। यत्र वस्त्रं साध्यम् भवति तत्र वस्त्रनिर्मातुः मुख्यानि साधनानि सन्ति तन्तवः। तस्मात् तन्तवः वस्त्रम् प्रति अन्तरङ्गसाधनानि भवन्ति। किन्तु केवलं तन्तुभिः तन्तुवायः वस्त्रं न निर्मातुं शक्नोति, अपि तु स तन्तुभिः सह तुरी वेमा इत्यादीनि वस्तून्यपि उपयुङ्क्ते। तन्तुभिः वस्त्रनिर्माणे कर्तव्ये तुरीवेमादीनि तन्तुवायं सहकुर्वन्ति इत्यर्थः। तस्मात् वस्त्रम् प्रति तुरीवेमादिकम् भवति सहकारिसाधनम्। इदञ्च सहकारिसाधनं तन्तुवायस्य निकटे स्वयमेव न समायाति, अपि तु काष्ठैः अन्यैश्च उपकरणैः श्रमेण तत् निर्मीयते। तुरीवेमादिकस्य सहकारिसाधनस्य साधनमस्ति काष्ठादिकम् इत्यर्थः। तस्मात् काष्ठादिकम् भवति वस्त्रम् प्रति परम्परासाधनम्। एवञ्च तन्तुवायः वस्त्रं साधयितुम् प्रथमं वस्त्रस्य परम्परासाधनानि काष्ठादीनि समाहरति। ततः परं स काष्ठादीनां तक्षणादिद्वारा

वस्त्रस्य सहकारिसाधनानि तुरीवेमादीनि सम्पादयति। तदनन्तरं तैः सहकृतैः वस्त्रस्य अन्तरङ्गसाधनैः तन्तुभिः स वस्त्रं साधयति।

एवमेव मोक्षे साधनीये (अथवा मोक्षस्य साक्षात्साधनभूतायाम् ब्रह्मविद्यायां साधनीयायाम्) मुमुक्षोरपि यथोक्तानि त्रिविधानि साधनानि आवश्यकानि भवन्ति। मोक्षम् प्रति अन्तरङ्गसाधनानि भवन्ति श्रवणमनननिदिध्यासनानि। सहकारिसाधनानि श्रवणादीनाम् अनुष्ठानकाले सदा भवितव्यानि साधनचतुष्टयम् इति नाम्ना शास्त्रे प्रसिद्धानि चत्वारि साधनानि। तानि यथा नित्यानित्यवस्तुविवेकः, इहामुत्रार्थफलभोगविरागः, शमादिषट्कसम्पत्तिः, मुमुक्षुत्वञ्च। (यथा चैतानि प्रसिद्धानि – अमानित्वम्, अद्वेष्टा सर्वभूतानाम्, शान्तो दान्त उपरत इत्यादिशास्त्रवाक्यैः।) परम्परासाधनानि तु यैः साधनैः साधनचतुष्टयाख्यानि सहकारिसाधनानि सिद्ध्यन्ति तानि एव। यथा कर्मयोगः, भक्तियोगः, जपः, उपासनम्, ध्यानम्, यज्ञः, दानम्, तपः इत्यादीनि। (गीता – उपविश्यासने युञ्ज्याद् योगम् आत्मविशुद्धये, यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यं कार्यमेव तत् यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणाम्) परम्परासाधनानि कदाचित् बहिरङ्गसाधनानि इत्यपि उच्यन्ते।

(त्रीणि सोपानानि, तदुपरि ब्रह्मविद्योदयः ततः मोक्षश्च – एवं किमपि चित्रम्)

एवं मोक्षस्य त्रिविधानि साधनानि सोपानक्रमेण कस्माद् उच्यन्ते इति संशयः स्यात्। तत्र समाधानम् इदम् – कर्मयोगः ध्यानयोगः इत्यादीनाम् परम्परासाधनानाम् अनुष्ठानं यः करोति तस्य एव अन्तःकरणं शुद्ध्यति। अन्तःकरणे शुद्धे सति साधनचतुष्टयाख्यं सहकारिसाधनं तस्य सम्पद्यते। शुद्धान्तःकरणः साधनचतुष्टयसम्पन्नश्च नरः ब्रह्मविद्यायाम् अधिकारी अथवा योग्यः भवति। अत्र ब्रह्मविद्यायाम् अधिकारी इत्यस्य ब्रह्मविद्योपदेशकानां वेदान्तवाक्यानां तात्पर्यावगमने अधिकारी इत्यर्थः। वेदान्तवाक्यानां तात्पर्यावगमनञ्च श्रवणमनननिदिध्यासनैः त्रिभिरुपायैः सिद्ध्यति। तस्मात् ब्रह्मविद्यायां योऽधिकारी स श्रवणादिषु अधिकारी इत्यर्थः समायाति। एवञ्च कर्मयोगादिभिः साधनैः अन्तःकरणशुद्धिं साधनचतुष्टयञ्च सम्पाद्य ब्रह्मविद्यायाम् अधिकारी सन् यः श्रवणादिकं करोति स एव ब्रह्मविद्यां लभते इत्यतः साधनानां कश्चन सोपानक्रमः अस्ति इति ज्ञायते।

पाठगतप्रश्नाः-५

अत्र केचन पाठगताः प्रश्नाः प्रदीयन्ते।

१७. त्रिविधानि ज्ञानसाधनानि कानि।

१८. मोक्षस्य त्रिषु साधनेषु सोपानक्रमः कस्मात् अङ्गीक्रियते।

२५.७ भगवद्गीतायां ज्ञानोत्पत्तिसाधनानां सङ्ग्रहः

आत्मनः स्वरूपपरिज्ञानेन एव मोक्षः भवति इति भगवद्गीतायाम् भगवान् श्रीकृष्णः भूयो भूयः अस्मान् उपदिशति। आत्मनः स्वरूपं तु ब्रह्म। तस्मात् मोक्षं यः काङ्क्षति तेन ब्रह्म ज्ञेयम्। मुमुक्षुणा ब्रह्म एव ज्ञेयम् इत्युक्त्या ब्रह्मज्ञानेन एव मोक्षः भवति इति सिद्धम्। एवं स्थिते आपरा शङ्का समुत्पद्यते – इदम् ब्रह्मज्ञानं कथम् प्राप्तव्यम्, अस्य ब्रह्मज्ञानस्य किं किं साधनं विद्यते इति। इमां शङ्कां निवारयन् श्रीभगवान् श्रीमद्भगवद्गीतायाः त्रयोदशे अध्याये ब्रह्मज्ञानस्य साधनानि सङ्गृह्य समुपदिशति। एषां साधनानाम् अभ्यासेन अस्माकम् अन्तःकरणं शुद्ध्यति। शुद्धम् अन्तःकरणं साधनचतुष्टयेन सम्पन्नम् भवति। शुद्धान्तःकरणः साधकः यदा आत्मस्वरूपस्य ब्रह्मणः बोधकानि वेदान्तवाक्यानि शृणोति तस्य अन्तःकरणे ब्रह्मज्ञानं समुदेष्यति, ततश्च सः संसारात् मुक्तः भविष्यति। तथा च भगवता प्रोक्तानि ज्ञानसाधनानि –

अमानित्वम् अदम्भित्वम् अहिंसा क्षान्तिरार्जवम्।
आचार्योपासनं शौचं स्थैर्यम् आत्मविनिग्रहः॥
इन्द्रियार्थेषु वैराग्यम् अनहङ्कार एव च।
जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनम्॥
असक्तिरनभिष्वङ्गः पुत्रदारगृहादिषु।
नित्यञ्च समचित्तत्वम् इष्टानिष्टोपपत्तिषु॥
मयि चानन्ययोगेन भक्तिरव्यभिचारिणी।
विविक्तदेशसेवित्वम् अरतिर्जनसंसदि॥
अध्यात्मज्ञाननित्यत्वं तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम्।
एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तम् अज्ञानं यदतोऽन्यथा॥ (श्रीमद्भगवद्गीता, अध्यायः १३, श्लोकाः ७-११)

इमानि अमानित्वादीनि यस्माद्धि ज्ञानस्य साधनानि भवन्ति तस्मात् एतानि श्रीभगवता ज्ञानशब्देन अभिहितानि – एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तम् इति। यथा लोके आयुर्वै घृतम् इति प्रयोगः सम्भवति तथा अयमपि प्रयोगः सम्भवति। घृतभक्षणेन आरोग्यं सेत्स्यति, ततश्च आयुः वर्धते। एवं घृतसेवनेन आरोग्यं ततः दीर्घम् आयुश्च प्राप्यते इत्यतः आयुर्वृद्धेः साधनं घृतम् आयुरेव इति प्रशंस्यते। एवमेव अत्रापि अमानित्वादिभिः साधनैः ज्ञानम् प्राप्यते इति हेतोः अमानित्वादिकं ज्ञानमेव इति प्रशस्यते भगवता।

अमानित्वादीनाम् ब्रह्मज्ञानसाधनानां सामान्यार्थः अधस्तात् प्रदर्श्यते –

अमानित्वम् – आत्मनः श्लाघनम् मानित्वम्। तस्य अभावः अमानित्वम्।

अदम्भित्वम् – स्वधर्मप्रकटीकरणम् दम्भित्वम्। तस्य अभावः अदम्भित्वम्।

अहिंसा – प्राणिनाम् पीडा हिंसा। तस्याः अभावः अहिंसा।

क्षान्तिः – परापराधप्राप्तौ अविक्रिया।

आर्जवम् – ऋजुभावः अवक्रत्वम्।

आचार्योपासनम् – मोक्षसाधनोपदेष्टा आचार्यः। तस्य शुश्रूषादिप्रयोगेण सेवनम्।

शौचम् – शुचिता। कायमलानाम् मृज्जलाभ्याम् प्रक्षालनम्, मनोमलानाञ्च रागादीनाम् प्रतिपक्षभावनया अपनयनम्।

स्थैर्यम् – स्थिरभावः। मोक्षमार्गे एव कृताध्यवसायत्वम्।

आत्मविनिग्रहः – मनसः इन्द्रियाणाञ्च विनिग्रहः। अत्र आत्मशब्देन विशिष्य मनः इन्द्रियादिकञ्च उच्यते।

इन्द्रियार्थेषु वैराग्यम् – इन्द्रियविषयेषु भोगेषु विरागभावः।

अनहङ्कारः – अहङ्काराभावः।

जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनम् – जन्मनि मृत्यौ जरायां व्याधौ च दुःखरूपः दोषः अस्तीति अनुदर्शनम्। जन्म दुःखम्, मृत्युः दुःखम्, जरा दुःखम्, व्याधिः दुःखम् इत्येवम् अनुचिन्तनम्।

असक्तिः – भोगविषयेषु सङ्गराहित्यम्।

पुत्रदारगृहादिषु अनभिष्वङ्गः – पुत्रेषु दारेषु गृहेषु दासवर्गादिषु च अनासक्तिः।

इष्टानिष्टोपपत्तिषु नित्यं समचित्तत्वम् – इष्टानाम् अनिष्टानाञ्च उपपत्तिषु समचित्तत्वम्। उपपत्तिः सम्प्राप्तिः। समचित्तत्वं तुल्यचित्तता।

मयि अनन्ययोगेन अव्यभिचारिणी भक्तिः – ईश्वरे अनन्ययोगेन निश्चला भक्तिः। 'भगवतः परः अन्यः नास्ति, अतः स एव अस्माकम् गतिः' इत्येवं निश्चिता बुद्धिः अनन्ययोगः।

विविक्तदेशसेवित्वम् – शुद्धदेशे वासः।

जनसंसदि अरतिः – संस्कारशून्यानाम् अविनीतानां संसदि अरमणम्।

अध्यात्मज्ञाननित्यत्वम् – आत्मस्वरूपविषके ज्ञाने स्थिरता।

तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम् – तत्त्वज्ञानार्थस्य आलोचनम्। तत्त्वज्ञानस्य अर्थः अथवा फलम् अस्ति मोक्षः। मोक्षविषये चिन्तनम् एव तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम्।

पाठसारः

संसाराख्यः बन्धः आत्मस्वरूपस्य ब्रह्मणः अज्ञानेन एव जातः। उपनिषन्मीमांसारूपं वेदान्तशास्त्रम् अस्मान् आत्मस्वरूपम् ब्रह्म बोधयति। तस्मात् अस्मासु यः संसारात् मोक्षम् इच्छति स साधकः गुरोः सविधं गत्वा वेदान्तशास्त्रम् अधीत्य ब्रह्म ज्ञातुम् प्रभवति। ब्रह्मज्ञानम् ब्रह्मविषयकम् अज्ञानं नाशयति। अज्ञाने नष्टे साधकस्य संसारः निवर्तते, आत्मानन्दश्च तेन प्राप्यते। किन्तु इयं संसारनिवृत्तिः रज्जुसर्पन्यायेन निवृत्तस्यैव निवृत्तिः इति ज्ञायते, परमानन्दप्राप्तिश्च कण्ठचामीकरन्यायेन

प्राप्तस्य एव प्राप्तिः इति च अवगम्यते। अज्ञानेन अनिवृत्तस्य ज्ञानेन निवृत्तिः, अज्ञानेन अप्राप्तस्य ज्ञानेन प्राप्तिः इत्यर्थः। तस्मात् मोक्षः नित्यः। अज्ञानम् एव तस्य प्रतिबन्धः इत्यतः मुमुक्षुणा ज्ञानाय एव यत्नः कार्यः।

ब्रह्मज्ञानेन एव मोक्षः भवति। तस्मात् मोक्षस्य साक्षात्साधनम् ब्रह्मज्ञानम् एव। ब्रह्मज्ञानोत्पादकत्वेन अन्यानि साधनानि अपि मोक्षसाधनानि इति उच्यन्ते। इमानि ब्रह्मज्ञानोत्पत्तिसाधनानि त्रिविधानि सन्ति – परम्परासाधनानि, सहकारिसाधनानि, अन्तरङ्गसाधनानि चेति। चित्तशुद्ध्यर्थानि साधनानि परम्परासाधनानि भवन्ति। अन्तरङ्गसाधनानुष्ठाने साधकस्य सहकारकाणि साधनानि सहकारिसाधनानि इत्युच्यन्ते। सहकारिसाधनैः युक्तेन ब्रह्मविद्याधिकारिणा साधकेन अनुष्ठातुं शक्यानि साधनानि अन्तरङ्गसाधनानि। अन्तरङ्गसाधनानुष्ठानेन ब्रह्मविद्या समुत्पद्यते।

पाठान्तप्रश्नाः

अत्र परीक्षोपयोगिनः प्रष्टव्याः प्रश्नाः प्रदीयन्ते।

१. वेदान्तशास्त्रं वै किम्।
२. वेदान्तशास्त्राध्ययनस्य किम् प्रयोजनम्।
३. मोक्षः कः, स च कथं सिद्ध्यति।
४. मुमुक्षुः ब्रह्मज्ञानं कथम् प्राप्नोति।
५. मोक्षः नित्यः इति कस्मात् उच्यते।
६. रज्जुसर्पन्यायं व्याख्यात।
७. कण्ठचामीकरन्यायं व्याख्यात।
८. ब्रह्मविद्योत्पादकानि मोक्षसाधनानि विशदयत।
९. मोक्षसाधनेषु सोपानक्रमः कथं युज्यते इति व्याख्यात।
१०. अमानित्वादीनि साधनानि कानि।

पाठगतप्रश्नोत्तराणि।

पाठगतप्रश्नोत्तराणि-1

१. जन्मजरामरणादिचक्रम् एव संसारः इत्युच्यते। आत्मस्वरूपविषयकम् अज्ञानं संसारस्य कारणम्।
२. आत्मस्वरूपविषयकात् अज्ञानात् एव संसारः सञ्जातः। यदा आत्मविषयकं ज्ञानम् भविष्यति तदा संसारकारणं तत् अज्ञानं नक्ष्यति। अज्ञाने नष्टे संसारः अपि निवर्तते। आत्मविषयकं ज्ञानम् एव

ब्रह्मज्ञानम् इत्यपि उच्यते। तस्मात् ब्रह्मज्ञानेन एव संसारस्य निवृत्तिः भवति।

३. वेदान्तशास्त्रम् उपनिषन्मीमांसाद्वारा आत्मस्वरूपस्य ब्रह्मणः बोधनाय प्रवृत्तम्।

४. साधनचतुष्टयसम्पन्नः एव वेदान्तशास्त्रम् अधीत्य तस्य तात्पर्यभूतम् आत्मस्वरूपम् ब्रह्म ज्ञातुम् प्रभवति। तस्मात् साधनचतुष्टयसम्पन्नः जनः एव वेदान्तशास्त्रे अधिकारी इति उच्यते।

पाठगतप्रश्नोत्तराणि-२

५. संसारदुःखस्य आत्यन्तिकनिवृत्तिः, परमानन्दस्य प्राप्तिश्च मोक्षः इत्युच्यते।

६. वैषयिकानन्दः अनित्यः सातिशयश्च भवति। आत्मस्वरूपानन्दः अथवा ब्रह्मानन्दस्तु नित्यः निरतिशयश्च भवति।

७. बह्मज्ञानेन ब्रह्मविषयके अज्ञाने निवृत्ते मोक्षः प्राप्यते।

पाठगतप्रश्नोत्तराणि-३

८. मन्दान्धकारे मार्गे रज्जुं दृष्ट्वा कश्चन अयं सर्पः इति चिन्तयन् भ्रान्तः जातः। यदा अपरः जनः अयं सर्पः नास्ति अपि तु रज्जुः अस्तीति तम् बोधितवान् तदा तस्य भ्रान्तिः अपगता। तदा सर्पः निवृत्तः इति सः वदति। किन्तु वस्तुतः सर्पः पूर्वमेव निवृत्तः आसीत्। तथापि स अनिवृत्तः इति भ्रान्तिः आसीत् तस्य जनस्य। रज्जुज्ञानेन यदा सा भ्रान्तिः अपगता तदा निवृत्तस्य एव सर्पस्य निवृत्तिः जाता। अयं दृष्टान्तः रज्जुसर्पन्यायः इत्युच्यते। रज्जुसर्पन्यायात् इदं सिद्ध्यति – निवृत्तस्य अपि निवृत्तिः सम्भवति इति।

९. काचित् महिला तस्याः चामीकरः क्वचित् पतितः सन् अप्राप्तः इति चिन्तितवती। यदा अपरः कश्चन तस्याः कण्ठे एव चामीकरः अस्तीति बोधितवान् तदा चामीकरः प्राप्तः इति सा वदति। किन्तु सदा प्राप्तः एव आसीत् स चामीकरः। भ्रमेण सा तम् अप्राप्तम् अमन्यत। यदा ज्ञानेन भ्रान्तिः अपगता तदा प्राप्तस्य एव चामीकरस्य प्राप्तिः जाता। अयं दृष्टान्तः कण्ठचामीकरन्यायः इत्युच्यते। कण्ठचामीकरन्यायात् इदं सिद्ध्यति – प्राप्तस्य अपि प्राप्तिः सम्भवति इति।

१०. रज्जुसर्पन्यायेन निवृत्तस्य एव संसारदुःखस्य निवृत्तिः, कण्ठचामीकरन्यायेन प्राप्तस्य एव परमानन्दस्य प्राप्तिश्च मोक्षे भवति इत्यतः मोक्षः नित्यः इति अवगम्यते।

११. मोक्षः नित्यश्चेदपि आत्मस्वरूपविषयकेण अज्ञानेन संसारः अनिवृत्तः इति, ब्रह्मानन्दश्च अप्राप्तः इति च वयं चिन्तयामः। तस्मात् वयम् बद्धाः स्म।

पाठगतप्रश्नोत्तराणि-४

१२. आत्मविषयकेण अज्ञानेन संसारबन्धः जातः। तस्य अज्ञानस्य निवृत्तिः यदा भवति तदा संसारोऽपि निवर्तते, मोक्षश्च भवति। अज्ञानस्य निवर्तकं केवलं ज्ञानमेव भवति। तस्मात् ज्ञानेन एव मोक्षः भवति इत्युच्यते।

१३. आत्मनः यथार्थं स्वरूपम् ब्रह्म उपनिषत्सु बोधितं विद्यते। तस्माद् आत्मज्ञानाय उपनिषदर्थः ज्ञेयः। तमर्थं निर्णेतुम् उपनिषन्मीमांसारूपम् अद्वैतवेदान्तशास्त्रम् प्रवृत्तम्। तस्मात् मुमुक्षुणा

आत्मज्ञानं वेदान्तशास्त्रात् लब्धुं शक्यते।

१४. ज्ञानेन यः मुक्तः सः नित्यं निरतिशयञ्च ब्रह्मानन्दम् अनुभवति।

पाठगतप्रश्नोत्तराणि-५

१५. मोक्षस्य साक्षात्साधनम् ब्रह्मज्ञानम्। अत एव ज्ञानेन एव मोक्षः इत्युच्यते।

१६. मोक्षस्य साक्षात्साधनम् ब्रह्मविद्या एवास्ति चेदपि तस्याः उत्पत्तिः अशुद्धे अन्तःकरणे न भवति। तस्मात् ब्रह्मज्ञानार्थम् अन्तःकरणशुद्धिः सम्पादनीया। अन्तःकरणे स्थितानाम् मलानां निवर्तनाय एव कर्मयोगादीनि साधनानि शास्त्रे बोधितानि। अतः ब्रह्मज्ञानातिरिक्तानि सर्वाणि अपि मोक्षसाधनानि अन्तःकरणशुद्धिद्वारा ब्रह्मज्ञानोत्पत्त्यर्थानि भवन्ति।

पाठगतप्रश्नोत्तराणि-६

१७. यानि ब्रह्मज्ञानोत्पत्तिसाधनानि मोक्षसाधनानि तानि त्रिविधानि भवन्ति। तानि यथा अन्तरङ्गसाधनानि, सहकारिसाधनानि, परम्परासाधनानि चेति।

१८. कर्मयोगः ध्यानयोगः इत्यादीनाम् परम्परासाधनानाम् अनुष्ठानं यः करोति तस्य एव अन्तःकरणं शुद्ध्यति। अन्तःकरणे शुद्धे सति साधनचतुष्टयाख्यं सहकारिसाधनं तस्य सम्पद्यते। शुद्धान्तःकरणः साधनचतुष्टयसम्पन्नश्च नरः एव ब्रह्मविद्योपदेशकानि वेदान्तवाक्यानि श्रुत्वा आत्मस्वरूपम् ब्रह्म साक्षात्करोति। एवञ्च कर्मयोगादिभिः साधनैः अन्तःकरणशुद्धिं साधनचतुष्टयञ्च सम्पाद्य ब्रह्मविद्यायाम् अधिकारी सन् यः श्रवणादिकं करोति स एव ब्रह्मविद्यां लभते इत्यतः साधनानां कश्चन सोपानक्रमः अस्ति इति ज्ञायते।

॥इति पञ्चविंशः पाठः॥